

W rozdziałach czwartym i piątym z kolei K. Metelska-Szaniawska prezentuje najpierw metodologię zamierzonych badań empirycznych, dotyczących sposobu oznaczania i wyceniania wpływu badanych zmiennych konstytucyjnych na zachodzące reformy gospodarcze (przy uwzględnieniu konstrukcji modelu i technik estymacji), a następnie przedstawia, analizuje i ocenia uzyskane wyniki tychże badań. W rezultacie uzyskujemy tu zarówno informacje o tym, w jaki sposób zostały przeprowadzone oryginalne i autorskie badania empiryczne, jak też i o tym, co z nich wynikało, zwłaszcza co do znaczenia badanych czynników oraz ich zmienności w czasie i przestrzeni.

Recenzowaną pracę kończy syntetyczne podsumowanie, które odnosi się głównie – co warte uwagi – do metodologicznych aspektów prowadzonych badań empirycznych, jako uwiarygodniających (ale również i ograniczających) wartość naukową uzyskanych wyników, potwierdzających jednak w sumie główną hipotezę badawczą oraz realizację celu pracy.

Odnosząc się zatem ogólniej do recenzowanej tu publikacji, podkreślił m.in. co następuje:

1. Jest to ciekawa i rzetelna praca, wnosząca „wartość dodaną” do literatury przedmiotu, zwłaszcza przez swoje nowatorskie interdyscyplinarne podejście poznawcze oraz metodologiczne;

2. Niewątpliwą zaletą książki, opartej na bogatej i trafnej oraz starannie dobranej literaturze przedmiotu, jest także to, że nie ogranicza się ona ani do tej literatury, ani do prezentacji stanu wiedzy co do rozwoju ustawodawstwa konstytucyjnego (przy wykorzystaniu analizy aktów normatywnych), ale z powodzeniem odwołuje się do wyników własnych badań empirycznych. Jeśli nawet te ostatnie wydawać się mogą niekiedy dość oczywiste, to jednak stanowią istotny dowód na to, że istniejące konstytucje mają swój nadal jeszcze niedoceniony i nieoceniony, chociaż rzeczywisty, wpływ na rozwój sytuacji gospodarczej.

3. Do zalet książki należy też zaliczyć jej przejrzysty i logiczny układ, poprawność języka i taki sposób narracji, który pozwala czytelnikowi z zainteresowaniem i uwagą podążać za rozważaniami Autorki.

Reasumując, konstatujemy, że oryginalność i nowatorstwo publikacji czyni ją lekturą obowiązkową dla wszystkich, którzy czy to z racji swego zawodu (teoretycy, politycy), czy też potrzeby przyswajania wiedzy (studenci, praktycy) zainteresowani są postsocjalistyczną transformacją gospodarczą.

Wacław Jarmołowicz, Dawid Piątek

Katrzyzna Anna Nawrot, *Determinanty rozwoju gospodarczego państw ASEAN*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008, ss. 250.

Wybór tematu omawianej monografii uważam za merytorycznie uzasadniony z kilku istotnych względów: 1) pozycji, jaką zajmuje Stowarzyszenie Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN) w regionie Pacyfiku i w systemie gospodarki światowej. Stowarzyszone państwa zamieszkuje ponad pół miliarda ludzi, a ich łączne obroty handlowe – równe PKB – wynoszą prawie 800 miliardów dolarów rocznie. Państwa te są zdecydowanie otwarte na kontakty zewnętrzne oraz wyróżniają się wysokim stopniem zaawansowania w procesach globalizacji; 2) szczególnego znaczenia ponad 40 lat doświadczeń państw członkowskich i całego Stowarzyszenia na drodze rozwoju i pokonywania postkolonialnego zacołania, współpracy regionalnej i międzynarodowej oraz pionierskich – na tle wszystkich krajów rozwijających się – przedsięwzięć integracyjnych; 3) potrzeby przybliżenia polskiemu środowisku naukowemu oraz ludziom „praktyki” pogłębionej i obiektywnej wiedzy o potencjale, przemianach i aktualnej sytuacji krajów całego ugrupowania, z którymi utrzymujemy i rozwijamy coraz wszechstronniejszą współpracę (jako państwo – indywidualnie, a zarazem jako członek Unii Europejskiej).

Uwzględniając wyżej wymienione przesłanki, za trafny pod względem poznawczym oceniam również sformułowany przez Autorkę cel badawczy pracy, jaki stanowi „próba identyfikacji i ewaluacji kluczowych czynników, które zadecydowały o rozwoju gospodarczym państw ASEAN”.

Dzięki temu, że Katarzyzna Anna Nawrot nie uległa powszechnie odczuwalnemu zapotrzebowaniu na monografię przedstawiającą całokształt przemian, jakie zachodziły na obszarze ASEAN

w ostatnich piętnastu latach, ale w sposób rygorystyczny określiła metodologiczne i merytoryczne ramy swoich badań, skupiając uwagę na endogenicznych i egzogenicznych uwarunkowaniach rozwoju, mogąc z przekonaniem stwierdzić, że praca stanowi oryginalny dorobek w polskiej literaturze naukowej, dotyczącej nie tylko transformacji gospodarczej i społecznej omawianego regionu, lecz także całego subsystemu krajów tzw. Południa. O trwałej wartości pracy świadczy w dużym stopniu również warsztat naukowy, tj. założenia teoretyczne i narzędzia badawcze, jakimi posłużyła się Autorka. Z krytycznego ich przeglądu, zawartego w rozdziale I książki, na uwagę zasługują dwie nasuwające się refleksje. Pierwsza to obiektywizm i otwartość w ocenie współczesnych teorii i nurtów ekonomii rozwoju; druga dotyczy oceny jakościowych wskaźników rozwoju jako bardziej precyzyjnej diagnozy sytuacji w krajach rozwijających się. Obydwe dyrektywy badawcze są konsekwentnie stosowane w analizach, w formułowanych ocenach i wnioskach pracy.

Bazę źródłową pracy stanowi bogata literatura przedmiotu (180 pozycji książkowych, w tym 150 zagranicznych), prasa, informacje internetowe, a co najistotniejsze – publikacje statystyczne (52 pozycje), w tym większość zagranicznych. Autorka wykorzystała skrupulatnie zebrane źródła w sposób krytyczny, twórczy i niezwykle sumienny, opracowując dla uzasadnienia formułowanych ocen, diagnoz i wniosków ponad 130 tabel, wykresów i rysunków oraz 14 tabel umieszczonych w aneksie. Dotyczą one wszystkich aspektów rozwoju gospodarczego krajów ugrupowania ASEAN (jak stopa wzrostu PKB, wielkość *per capita*, udział poszczególnych sektorów w jego wytwarzaniu, inflacji, inwestycji, oszczędności, handlu zagranicznego i finansów); przemian społecznych i kulturowych, edukacji, zdrowia, demografii, ubóstwa, spożycia, stosunków etnicznych i religijnych, a także kryzysów i kataklizmów mających miejsce w omawianym okresie. Można bez cienia przesady stwierdzić, że ten imponujący dorobek Autorki pozostanie nieocenionym źródłem dla dalszych badań nad przemianami zachodzącymi w regionie Azji Południowo-Wschodniej oraz pozycją ASEAN w stosunkach międzynarodowych.

Skoro recenzowana praca stanowi pierwszy, istotny krok w tym zakresie, to w czym głównie upatruje jej merytoryczny dorobek?

1. W sposób wnikliwy i wszechstronny przedstawiony został proces rozwoju ugrupowania ASEAN w oparciu o prawidłowo określone główne determinanty wzrostu i kryteria jego oceny, odpowiadające specyficznym uwarunkowaniom krajów członkowskich i całego regionu oraz analizowanej fazie rozwoju gospodarki światowej (lata 90. XX w. i początki nowego stulecia). Wśród ekonomistów stosunkowo powszechnie panuje pogląd, że na współczesnym etapie globalizacji sukces w sferze szybkiego tempa wzrostu gospodarczego odnosić mogą tylko te kraje, które potrafią w miarę bezinflacyjnie stymulować przyrost własnego popytu i w warunkach konkurencyjności międzynarodowej korzystać z popytu cudzego, a z drugiej strony – mają zdolność formowania własnego kapitału, ale także przyciągania cudzych oszczędności i obracania ich w długotrwały kapitał, powiększający ich moce wytwórcze.

W odniesieniu do ugrupowania ASEAN powyższą tezę potwierdza m.in. aktualna struktura eksportu i importu w stosunkach z krajami rozwiniętymi, które traktują dzisiaj kraje Stowarzyszenia jako bazę produkcyjną wytwarzanych na skalę masową towarów konsumpcyjnych (w tym sprzętu elektronicznego i elektromaszynowego, wyrobów przemysłu chemicznego, motoryzacyjnego, optycznego, fotograficznego, sprzętu medycznego, reaktorów nuklearnych, mebli czy odzieży), następnie eksportowanych na rynki USA, Unii Europejskiej i Japonii. Dodać należy, że olbrzymie znaczenie dla osiągnięcia tej rewolucyjnej wręcz zmiany miały regulacje systemowe sprzyjające efektywnej alokacji kapitału. Żałować należy, że Autorka tej ostatniej kwestii poświęca mało uwagi.

2. O odrabianiu zaległości w poziomie rozwoju można mówić wtedy, gdy wzrost gospodarczy kraju jest równomiernie szybki, długotrwały i endogeniczny. Recenzowana praca w sposób wnikliwy i wszechstronny ukazała mechanizm endogenicznego wzrostu krajów ASEAN. Wiąże się on z instytucjonalną podbudową rynku oraz wysoką skłonnością do oszczędzania i inwestowania, co w sumie zapewniało wysoki poziom akumulacji wewnętrznej i wysoką efektywność alokacji kapitału.

W minionym dwudziestolecu niewiele gospodarek potrafiło utrzymać się dłużej na ścieżce szybkiego wzrostu. Spośród dwudziestu krajów, które w latach 80. rozwijały się najszybciej, odnotowując, tempo wzrostu od 4,5 do 10% średnioroczne, w latach 90. jedynie osiem potrafiło znaleźć się w pierwszej dwudziestce. Wśród nich były: Wietnam, Singapur, Malezja oraz dwa państwa członkowie grupy dialogowej ASEAN + 3 (Chiny i Korea Południowa). Warto podkreślić, że wszystkie one prowadziły politykę dość odległą od monetarnej ortodoksji sugerowanej przez konsensus waszyngtoński i Międzynarodowy Fundusz Walutowy oraz od proponowanych programów dostosowań strukturalnych. Malezja dzięki swojej nieortodoksyjnej strategii w poprzedniej dekadzie

podwoiła dochód. Wydaje się, że integracyjna rola Stowarzyszenia nie pozostała bez wpływu na możliwość skutecznego dostosowania ogólnych założeń strategii rozwojowej do specyficznych uwarunkowań krajów tworzących ASEAN, a nawet tych, które podjęły współpracę regionalną. Mam nadzieję, że w dalszych swoich badaniach Autorka w bardziej rozwinięty sposób wykaże, czy ta zależność wpłynęła istotnie na większe możliwości rozwojowe krajów członkowskich i stowarzyszonych.

3. Przyznając, w oparciu o przeprowadzone badania, prymat czynnikom endogenicznego wzrostu, monografia dostarcza kompleksowej informacji o czynnikach zewnętrznych (egzogenicznych), które wywarły znaczący wpływ na osiągnięte wyniki i aktualną pozycję międzynarodową ASEAN, znajdującego się dzisiaj w ścisłej czołówce ugrupowań integracyjnych. Ze zrozumiałych względów metodologicznych Autorka dokonuje wyraźnego rozróżnienia tych dwóch kategorii czynników, ale jednocześnie w uzasadniony sposób dowodzi, że „poziom rozwoju gospodarczego państw ASEAN oraz jego dynamika zostały zdeterminowane przez kombinację czynników o charakterze endo- i egzogenicznym”. Do tych ostatnich słusznie zalicza takie jak: handel oraz przepływy kapitału, w tym zwłaszcza bezpośrednie inwestycje zagraniczne, oraz rolę procesów integracyjnych i polityki regionalnej w stymulowaniu rozwoju gospodarczego. „Regionalna integracja gospodarcza – czytamy w zakończeniu – stworzyła swobodę międzynarodowej wymiany towarów, usług i czynników wytwórczych w ramach krajów ASEAN i w rezultacie zwiększyła konkurencyjność całego regionu na arenie międzynarodowej” (s. 224).

Powyższe stwierdzenie nie budzi moich wątpliwości. Natomiast czytając konkluzje pracy, odczuwam pewien niedosyt dotyczący sposobu postrzegania integracyjnych funkcji ASEAN i charakteru samego Stowarzyszenia. W zakończeniu Autorka pisze: „Pomimo tego, że nie odnotowano znaczącego powiązania między działaniami na rzecz integracji a ich rzeczywistymi efektami (nie nastąpił np. efekt kreacji handlu) [...] stopień integracji krajów ASEAN można uznać za zadowalający” (s. 224). Ocena powyższa prowadzi Autorkę do stwierdzenia, że „przechodzenie na wyższe poziomy integracji wydaje się trudne do realizacji, a utworzenie unii celnej na tym obszarze nie będzie zadaniem łatwym [...]”.

Nie do końca podzielał tak daleko idący pesymizm. Wydaje się, że lata 90. przyniosły jakościowe zmiany w wymiarze globalnym i w regionie, na które państwa ASEAN nie mogły nie zareagować, poszukując nowych form dostosowań. Postępujące procesy regionalizacji w połączeniu ze wzrostem roli czynnika ekonomicznego w stosunkach międzynarodowych, globalizacja i wzrost konkurencji, zawarcie Układu o współpracy gospodarczej Azji i rejonu Pacyfiku (Asia – Pacific Economic Cooperation – APEC), struktury w dużej mierze konkurencyjnej wobec ASEAN, powstanie Unii Europejskiej i Światowej Organizacji Handlu dały impuls do zintensyfikowania współpracy w ramach Stowarzyszenia. Ułatwił ją coraz wyższy poziom rozwoju i rosnąca liczba powiązań pomiędzy krajami. Następową jednocześnie formalizacja i instytucjonalizacja współpracy, oparta na odpowiadającej kulturowym tradycjom regionu potrzebom harmonii w relacjach międzyludzkich i społecznych. Zwiększyła się jednocześnie świadomość roli powiązań wewnątrz ASEAN jako motoru rozwoju ekonomicznego. Rezultatem tych zmian było przyjęcie w 1992 r. Porozumienia o współpracy ekonomicznej ASEAN i Porozumienia o wspólnej efektywnej taryfie celnej. Ich skutkiem było m.in. zawiązanie strefy wolnego handlu AFTA. Postanowiono jednocześnie, że do 2008 r. cła *ad valorem* na wszystkie przetworzone artykuły rolne i przemysłowe zostaną obniżone do poziomu 0-5%. Od 1995 r. współpracę ekonomiczną poszerzono o liberalizację sektora usług, ochronę własności intelektualnej i ustanowienie wspólnych standardów dotyczących przepływu inwestycji bezpośrednich. Mają też miejsce nowe odniesienia do Unii Europejskiej, promujące powstanie m.in. w ramach ASEAN strefy walutowej, sprzyjającej rozwojowi wzajemnych stosunków handlowych i produkcyjnych.

Nie do przecenienia jest także istnienie wypracowanych na przestrzeni lat form i instytucji współpracy regionalnej państw członkowskich ASEAN, takich jak coroczne konferencje na szczycie szefów państw i rządów, Stały Komitet Ministrów, stałe komitety wyspecjalizowane. Dostrzega się wyraźną tendencję do przejmowania przez nie zwiększających się zadań integrujących. Dlatego sądzę, że w pełni uzasadnione jest uznanie przez Autorkę ASEAN za jedną z niewielu udanych prób integracji państw rozwijających się. Sukces ugrupowania tkwi przede wszystkim w dynamicznym rozwoju gospodarczym i określonym sposobie działania (ASEAN-Way), co stanowi podstawę do jego upodmiotowienia na scenie międzynarodowej. Recenzowana praca jest, w omawianym przez Autorkę aspekcie, tego naukowym potwierdzeniem.

Reasumując, uważam, że monografia Katarzyny Anny Nawrot zasługuje na bardzo wysoką ocenę, jako cenny materiał badawczy oraz pozycja istotna i unikatowa w polskiej literaturze naukowej, dotycząca nie tylko transformacji gospodarczej i społecznej tak ważnego regionu, jakim jest Azja Południowo-Wschodnia, lecz także całego systemu krajów rozwijających się.

Janusz W. Gołębiowski

Stanley Milgram, *Posłuszeństwo wobec autorytetu*, tłum. M. Hołda, WAM, Kraków 2008, ss. 247.

Publikację pracy Stanleya Milgrama – znanej dotychczas polskiemu czytelnikowi w ogólnej wymowie i z drugiej ręki – powitać należy z satysfakcją. Przeprowadzone w latach 1960-1963, głównie na Wydziale Psychologii Uniwersytetu Yale, eksperymenty nad posłuszeństwem są bodaj najbardziej znanym i najszerzej komentowanym, obok przeprowadzonego kilka lata później (1971) Stanfordzkiego Eksperymentu Więziennego Philipa Zimbardo (znanego też jako akronim SPE – *Stanford Prison Experiment*)¹, badaniem z zakresu psychologii społecznej w jej nurcie psychologicznym. Formalnie przedmiotem badań w eksperymencie Milgrama była ludzka pamięć w kontekście umiejętności zapamiętywania serii określonych par słów. „Nauczyciel” – pod okiem eksperymentatora, należącego każdorazowo na kontynuację procedury do samego końca – stosować miał serię wstrząsów elektrycznych o rosnącej sile (zagrożających nawet zdrowiu lub życiu) „uczniowi”, który karany był przez niego za błędne powtórzenie żądanej pary wyrazów. Tak naprawdę jednak obiektem obserwacji był sam „nauczyciel” oraz jego skłonność do wypełniania poleceń eksperymentatora – osoby mającej autorytet. W rzeczywistości wstrząsy były fikcyjne, protesty zaś i krzyki „ucznia” (współpracownika eksperymentatora) – symulowane. Milgram postarał się o zachowanie maksymalnej wiarygodności całości sytuacji badawczej – ukartowane losowanie ról ucznia i nauczyciela, prezentacja przykładowego poziomu natężenia wstrząsu „nauczycielowi” – dzięki czemu uzyskał wrażenie wysokiego stopnia prawdopodobieństwa całej sytuacji (co potwierdziły wyniki kwestionariusza kontrolnego wypełnionego po eksperymencie przez badanych „nauczycieli”).

Eksperymenty zarówno S. Milgrama, jak i Ph. Zimbardo, dotyczyły zasadniczo zakresu i potencjału sił osobowych, sytuacyjnych i systemowych (czy inaczej mówiąc: oddziaływania środowiska społecznego), uruchamiających w ludziach – w mniejszym bądź większym stopniu – pewne wewnętrzne struktury poznawcze, które decydują o ich skłonnościach do podporządkowywania się władzy. Eksperyment S. Milgrama, jako chronologicznie wcześniejszy, stanowił niewątpliwie inspirację dla Ph. Zimbardo (ten ostatni poświęca mu zresztą sporo uwagi w rozdziale 12 swej pracy). Przy czym ze względu na mniejszą drastyczność – jeśli w ogóle można przyłożyć tutaj jakąkolwiek „miarę” – eksperymentu S. Milgrama względem badania Ph. Zimbardo oraz o wiele krótszy czas trwania pojedynczej „sesji”² badanie eksperymentalne S. Milgrama (trwające najpewniej około kilkunastu minut) powtórzono wielokrotnie, manipulując jego warunkami, co przyniosło 18 różnych jego wariantów. Pozwoliło to na sformułowanie jego autorowi gruntownie umotywowanych wniosków dotyczących skłonności ludzi do posłuszeństwa wobec władzy.

W części teoretycznej pracy S. Milgram – odwołując się m.in. do głównych założeń cybernetyki – wskazuje na fakt, że włączenie elementów funkcjonujących dotąd autonomicznie w skoordynowane struktury hierarchiczne wymaga zmian w strukturze samego pojedynczego elementu, np. człowieka (tzw. wymagania systemu). „Wewnętrzna” kontrola na poziomie jednostki (sumienie, super-ego lub inny mechanizm „poskramiający” impulsy), niezbędna ze względu na niepohamowane dążenia do zaspokojenia jednostkowych potrzeb, musi zostać zniesiona w interesie spójności systemu, której warunkami *sine qua non* są harmonia i niesprzeczność celów składających się na niego elementów. W „typowych” warunkach, które charakteryzuje ciągła zmienność, skuteczne tworzenie większych systemów może mieć miejsce wyłącznie wtedy, gdy jednostka cedeje kontrolę na element

¹ Zob. P. Zimbardo, *Efekt Lucyfera. Dlaczego dobrzy ludzie czynią złe?*, tłum. A. Cybulko i in., PWN, Warszawa 2008.

² SPE trwał nieprzerwanie sześć dni i stanowił jednorazowe zdarzenie eksperymentalne. Procedura została przerwana ze względu na nieoczekiwany dla eksperymentatorów rozwój wydarzeń.